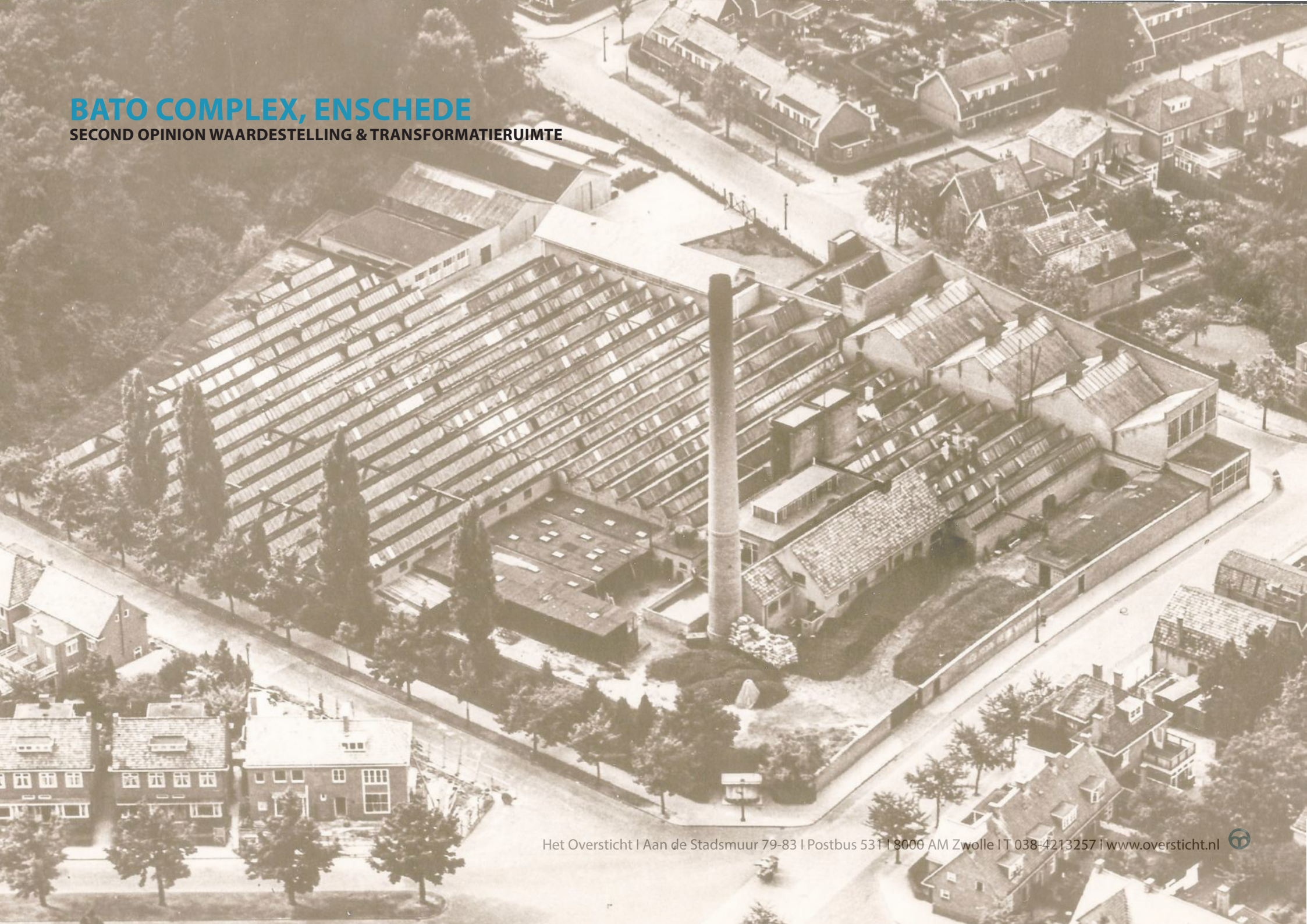

BATO COMPLEX, ENSCHEDE

SECOND OPINION WAARDESTELLING & TRANSFORMATIERUIMTE

INHOUD

INLEIDING	5
WAARDERING	7
STEDENBOUWKUNDIGE VERKENNING	19
CONCLUSIE & AANBEVELINGEN	23
BIBLIOGRAFIE	24
ALGEMENE GEGEVENS	24
COLOFON	25

Inleiding

In opdracht van de gemeente Enschede heeft Het Oversticht een second opinion met waardestelling opgesteld voor het BATO terrein aan de aan de Perikweg 96 in Enschede.

Aanleiding zijn de verkoop van de laatste gebruiker en eigenaar de Nederlandse Reisopera aan een ontwikkelaar, die het pand en het omliggende terrein wil transformeren van bedrijvigheid naar wonen. Tussen de gemeente en de ontwikkelaar zijn in het verleden al afspraken gemaakt over een invulling van het gebied met grondgebonden woningen. Binnenkort gaat het bestemmingsplan voor het transformatieplan ter visie en is het belangrijk om de kwaliteit van het gebouw goed in beeld te hebben en te weten of wellicht delen van dit gebouw een plek zouden kunnen krijgen binnen de stedenbouwkundige randvoorwaarden die ooit door de gemeente gesteld zijn.

De erfgoedorganisaties van Enschede verzetten zich tegen het verdwijnen van (delen van) het complex en hebben zich tot de gemeenteraad gericht om tot een andere invulling van het terrein te komen en delen te behouden, mede vanwege de bijzondere achtergrond van het gebouw. De ontwikkelende partij heeft al cultuurhistorisch onderzoek laten uitvoeren. Het verzoek van de gemeente is om het onderzoek van Het Oversticht in te steken als een second opinion van dit onderzoek, aangevuld met een waardestelling. Op basis van deze second opinion met waardering kan de gemeente bepalen of aanwijzing als gemeentelijk monument gerechtvaardigd is en/of welke waardevolle elementen inpasbaar zijn, of mogelijk door verwijzingen (in architectuur of ruimtelijke opzet) herkenbaar kunnen worden gemaakt in de nieuwe structuur.

Het onderzoek heeft zijn weerslag gekregen in voorliggend conceptrapport waarin enerzijds de monumentale waarden en kwaliteiten van het gebouw zijn benoemd en anderzijds welke onderdelen mogelijkheden bieden om het gebouw en het

omringende terrein aan te passen en in te richten met behoud van de monumentale waarden en kwaliteiten te veel aan te tasten of onherkenbaar te maken. De kwaliteiten van het gebouw en het terrein en de stedenbouwkundige randvoorwaarden die door de gemeente ooit gesteld, komen aan de orde in de stedenbouwkundige verkenning. De resultaten zijn gebaseerd op en onderzoek ter plekke en het bestuderen van bestaande bronnen. Het veldwerk heeft plaats gevonden op 18 juli 2018.

drs. Mascha van Damme & Ruben Rodenburg
30 juli 2018

Afbeelding voorzijde: Luchtfoto uit 1939 (SAE).

BATO vanuit de lucht gezien vanuit het zuiden richting het noorden (Google maps)

Cultuurhistorische waardering

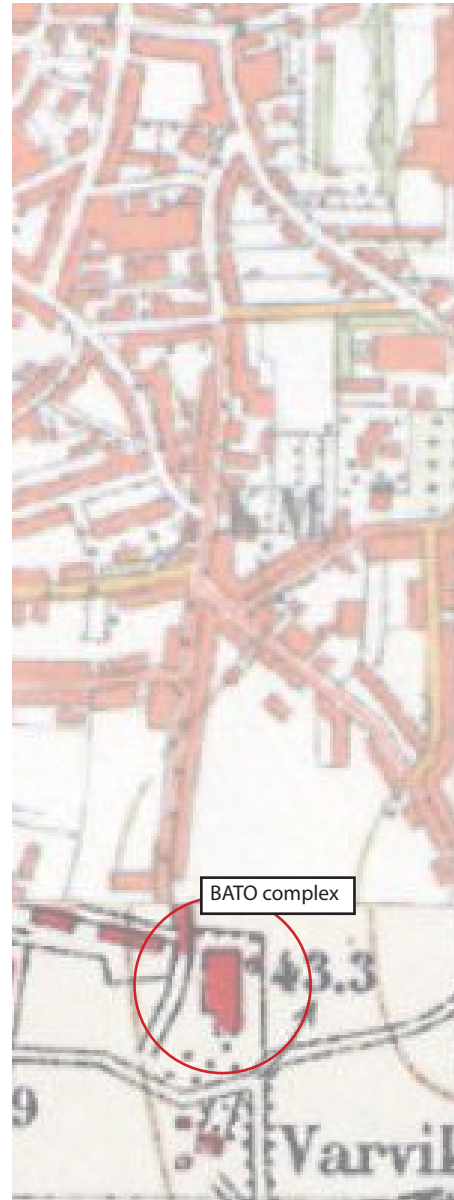
Voor het waarderen van (potentiële) gemeentelijke monumenten hanteren wij selectiecriteria die grotendeels zijn ontleend aan de criteria, zoals die zijn opgesteld tijdens het programma van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg in de jaren negentig, het Monumenten Selectie Project (MSP). Sindsdien worden deze criteria algemeen toegepast in de monumentenzorg. Het gaat hierbij om de stedenbouwkundige of landschappelijke waarden, de cultuurhistorische waarden, ensemblewaarden, architectuur- en bouwhistorische waarden en de mate van gaafheid en zeldzaamheid beoordeeld.

Stedenbouwkundige waarden

De meeste textielindustrie in Enschede concentreerde zich, vanwege de kolenaanvoer en andere grondstoffen, vooral langs de in 1866 aangelegde en in 1874 gereedgekomen spoorlijn naar Gronau en Münster ten noordoosten van het historische centrum van Enschede. Een aantal fabrieken had een rechtstreekse aansluiting op de spoorlijn Enschede-Gronau, waarvan de fabriek van Van Heek & Co de bekendste was. Langs de spoorlijn ontwikkelde zich een kilometerslang fabriekscomplex.

De voormalige BATO fabriek is gesitueerd aan de Perikweg 97 in Enschede in het huidige stadsdeel Perik. Het terrein wordt omgeven door de Perikweg in het westen, de noordelijke Javastraat en oostelijke Florestraat. De N.V. BATO liet in 1916 een weverij bouwen op een onbebouwd terrein in een nog vrijwel onbebouwde omgeving ten zuiden van de historische kern van Enschede. De inrichting van het terrein is een compact bebouwde kern met daaromheen nieuwere bouwvolumes en enkele open ruimtes binnen een ommuring.

Het BATO fabrieksterrein bleef een, vrijwel, ommuurd eiland in zijn omgeving. In de loop der tijd verrees er om het BATO terrein een gemêleerde woonwijk

Het BATO Complex ten zuiden van het historische centrum van Enschede.

Situatie topografische kaart ca.1900 (topotijdreis)

Situatie topografische kaart ca.1929 (topotijdreis)

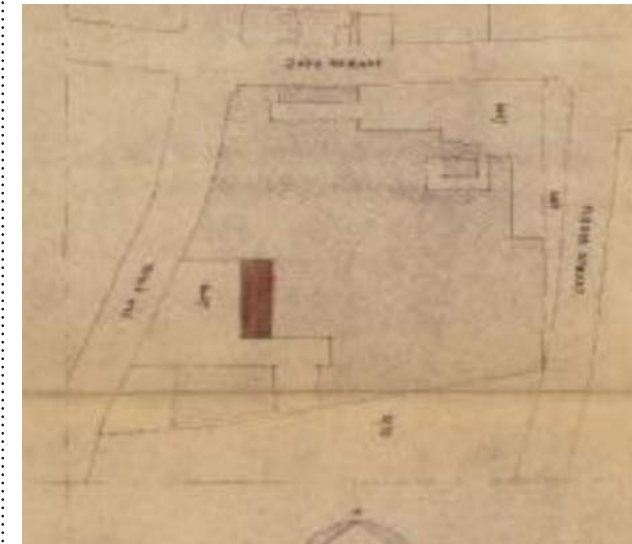
Situatie topografische kaart ca.1938 (topotijdreis)

Situatie topografische kaart ca.1955 (topotijdreis)

Situatie topografische kaart ca.1988 (topotijdreis)

De situatie van het gebouwcomplex in 1949 (SAE).

met laagbouw in een blokvormige verkaveling. De bebouwing langs de Perikweg heeft het typische karakter van lintbebouwing langs een uit-/invalsweg.

De stedenbouwkundige waarde van het fabrieksterrein wordt mede bepaald door de beeldbepalende ligging in de woonwijk. Alsmede door de herkenbaarheid als een zelfstandig, afgesloten en afzonderlijk terrein met een duidelijk afwijkende functie van de bebouwing in de omgeving. Het kenmerkende uiterlijk van de sheddaken was een veelvoorkomend verschijnsel in stad, waarin menig textielfabriek gevestigd was. Veel van dit sheddaken landschap is gesloopt.

(Cultuur)historische waarden

Aan het begin van de twintigste eeuw behoorde het Twentse industriegebied tot de belangrijkste economische centra van Nederland. In de jaren twintig vond 2,5 procent van de totale Nederlandse beroepsbevolking werk in de Twentse textielindustrie. In 1922 stonden in Enschede 60 procent van de spinnerijen en 35 procent van de weverijen van Nederland. Er was in Enschede en omstreken sprake van een industriële monocultuur. Veel van het vermogen was geconcentreerd in de handen van enkelen. De textielbedrijven waren grotendeels in handen van enkele families, de meeste kende daaronder waren Van Heek, Blijdenstein, Scholten, Ter Kuile, Menko en Jannink. De fabrikanten vormden een gesloten elitegroep, waarvan de families onderling door huwelijken en georganiseerde vriendschappelijke banden zeer sterk met elkaar waren verbonden. De sociale tegenstelling tussen de textielfabrikanten en de arbeiders was groot.

De oprichter van de fabriek, de Boeren en Arbeiders Textiel Onderneming (BATO), was een N.V. van herenboeren, zoals ze in het bouwhistorische rapport van Breteler worden genoemd.¹ Het ging waarschijnlijk om rijke(re) boeren met eigen grond en vermogen. In tegenstelling tot de meeste andere textielfabrieken in Enschede en de regio betrof het hier dus geen initiatief

1. Breteler, bouwhistorisch onderzoek.

van gevestigde textielfamilies. BATO begon in 1916 als weverij, tijdens de Eerste Wereldoorlog (1914-1918), die had grote gevolgen voor de textielindustrie. Het betekende een stop op de bloeiperiode die aan het einde van de negentiende eeuw was ingezet. Door de oorlog stagneerde de aanvoer van grondstof waardoor de productie aanzienlijk terugliep. In de tweede helft van de jaren twintig werd de textielindustrie getroffen door de crisis en volgde opnieuw een grimmige tijd.² Het verlagen van de lonen en inkrimpen van het aantal arbeidsplaatsen leidden in de jaren '20 en '30 regelmatig tot stakingen en conflicten tussen de fabrikanten en de arbeiders. Misschien dat bij de BATO de verhoudingen anders lagen, maar daarover hebben we binnen het bestek van dit onderzoek geen informatie over gevonden. Wel is bekend dat ook hier in 1926 stakingen plaatsvond.³

Tijdens de Tweede Wereldoorlog kwam de hele productie door gebrek stil te liggen. Na een korte opbloei van de textielindustrie net na de oorlog, zakte de markt weer in. De industrie verloor door de Indonesische onafhankelijkheid een groot deel van haar afzetmarkt. Ook kon de Europese industrie de concurrentie met de lagelonenlanden nauwelijks aan. Daarnaast nam onder de Twentse bevolking de aversie toe tegen het werken in de textielindustrie. Dit leidde in de jaren '50 en '60 tot een personeelstekort, dat gecompenseerd werd met het aantrekken van geschoolde buitenlandse werknemers.⁴ In een tijdsbestek van enkele decennia moest de een na de andere fabriek sluiten. Omdat Twente in de voorgaande eeuw zo afhankelijk was geworden van de textielindustrie had dit desastreuze gevolgen; fabrieksarbeiders werden werkloos en steden moesten opnieuw worden ingericht. In 1957 ging de BATO als een van de eerste bankroet.

Herbestemming liet echter niet lang op zich wachten. Het complex is daarna ruim zestig jaar in gebruik

2. <http://www.enschede-stad.nl/~Reportage/Textielstaking/index.htm>.

3. SAE, Archief 2 - gemeentebestuur van Enschede 1921-1944, inv. 2424 - staking bij de Fa. Bato (1926).

4. Tuinstra 2006, 18.

geweest bij Opera Forum Filharmonisch Orkest, later de Nederlandse reisopera, dat in 1960 haar intrek in het complex nam. In 1993 werd Forum Filharmonisch opgevolgd door de Nationale Reisopera, dat sinds 2014 de Nederlandse Reisopera heet.

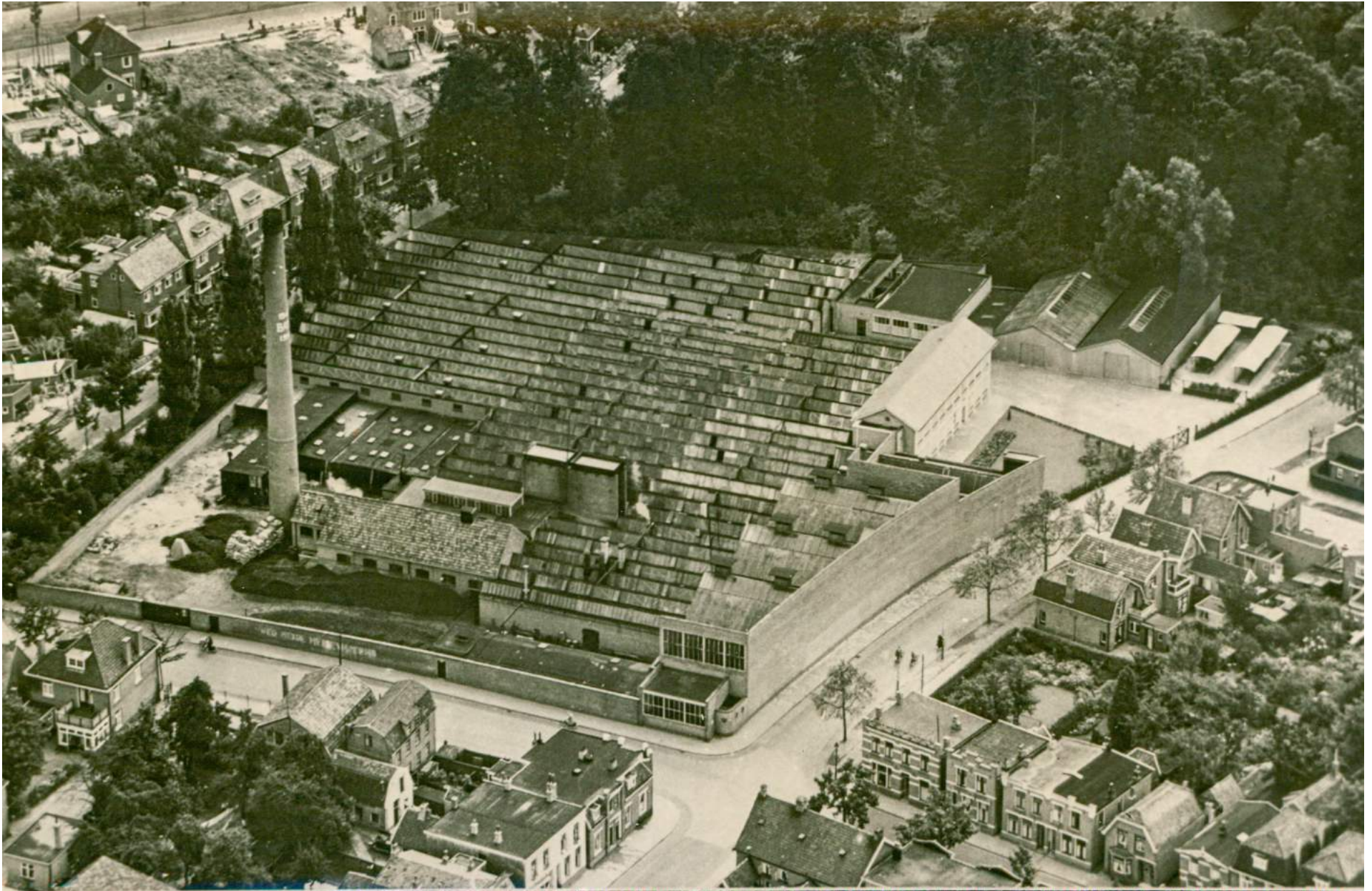
In 1963 trok ook de afdeling Elektriciteitsbedrijf van de Dienstgebouw Openbare Nutsbedrijven in de BATO. Ook de Dienst Plantsoenen en Begraafplaatsen kreeg er onderdak. Vanaf de jaren 80 is het hele complex door de Nationale Reisopera in gebruik geweest.

Deze vroege herbestemming heeft gezorgd voor het behoud van het complex. Waar andere textielfabriekscomplexen later hun functie verloren hadden de, vaak veel grotere hoeveelheid, vierkante meters bedrijfsruimte te kampen hadden met leegstand en verval. Veel van deze gebouwen zijn gesloopt ten behoeve van nieuwbouw en waarmee tevens het pijnlijke associatie van neergang en werkeloosheid uit het straatbeeld werd geweerd. Pas later keerde het tij en zijn enkele onderdelen herbestemd.

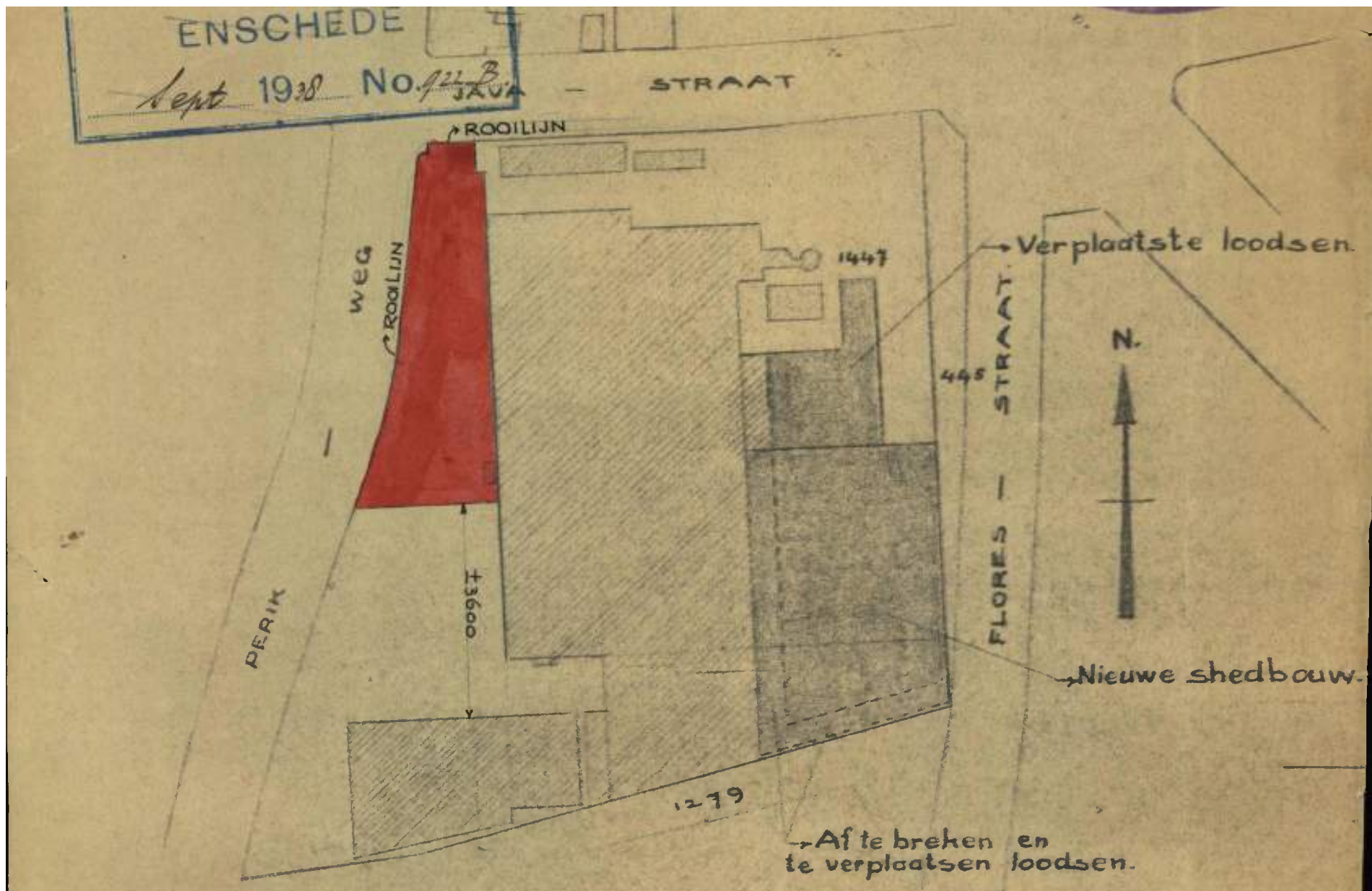
Het complex is cultuurhistorisch waardevol als een van de weinige voorbeelden van een fabriek opgericht door boeren en arbeiders in de regio en de enige in Enschede. Daarnaast is het complex waardevol als een van de weinige, vrijwel compleet bewaarde textielfabrieken. Ook heeft het complex waarde als vroeg herbestemd textielfabriekscomplex, waardoor het complex behouden is gebleven.

Architectuurhistorische waarden

Vanaf 1860 nam het aantal stoomweverijen in Twente toe en werden de bedrijven groter opgezet. De grote brand die in 1862 de binnenstad van Enschede verwoestte en de vele afzonderlijke branden in textielfabrieken elders, betekende een stimulans voor het ontwikkelen van brandvrije constructies in deze branche. Er ontstonden in deze periode nieuwe gebouwtypen voor de textielindustrie: de hoogbouwspinnerijen en de shedbouw voor weverijen,

Luchtfoto ca. 1950 (SAE) met centraal de weverijen met sheddaken, het ketelhuis met schoorsteen, de ververij met de blinde muur langs de Perikweg, het smalle en hogere kantoor en loodsen erachter.

De gewenste ingrepen in het BATO complex in 1938, ontworpen door bureau Beltman.

BATO gezien vanaf de Javastraat richting het westen met op de achtergrond de verrijf uit 1938 met de muur achter, 1980 (SAE).

Gebouw Forum met aanbouw aan zuidzijde, zonder jaartal maar na 1974(SAE).

Het volume uit 1938 van de voormalige verrijf met de blinde muur langs de Perikstraat. De vensters endeur zijn een latere toevoeging.

Het door burea Beltman ontworpen kantoor voor BATO in gebruik door het elektriciteitsbedrijf, 1974, (SAE).

De kantoorvleugel van Beltman rechts met links het latere entreepaviljoen, 1974(SAE).

De kantoorvleugel van Beltman stond tot 1974 aan de zuidzijde vrij met rechts het schaftlokaal, (SAE).

Zicht op de kopse gevel van het kantoorgebouw uit 1950. Rechts een (tijdelijk?) houten paviljoen of loods, 1974 (SAE).

ververijen en drukkerijen. Meerdere zadeldaken met twee verschillende dakhellingen werden achter elkaar geplaatst.

Voor de weefnijverheid en het drukken en verven werd vanaf het tweede kwart van de twintigste eeuw meestal laagbouw onder sheddaken toegepast. De machines stonden hier opgesteld in evenwijdig aan elkaar geplaatste hallen van één bouwlaag. De machinale weefgetouwen waren zwaarder dan spinmachines en veroorzaakten aanzienlijk meer trillingen, bovendien vereiste het weefproces veel daglicht om eventuele weeffouten tijdig op te sporen.⁵ Ook het drukproces en de ververij had veel natuurlijk licht nodig. De daken kregen hun typerende vorm met één steile glaskant op het noorden, die zorgde voor een gelijkmatige lichtinval, en een minder steile dichte kant, de typische en voor de textielindustrie kenmerkende zaagtanddaken. In Enschede werden de eerste sheds gebouwd in 1859 voor de stoomweverij van Van Heek & Co. aan de Noorderhagen. Ook hier waren de hallen waarschijnlijk nog voorzien van een traditioneel zadeldak met de glaskant op het noorden. Een archiefphoto van de weefsheds van Van Heek Kremersmaten (1862) laat dergelijke hallen met zadeldaken zien.

Om brandveiligheidsredenen vervingen (giet)ijzeren constructies de houten dakkappen en uiteindelijk ontwikkelde de shedbouw zich tot een geheel gietijzeren montagesysteem, dat tot in de twintigste eeuw gangbaar bleef. Ook werden het nog brandveiligere staal en gewapend beton geïntroduceerd. Na 1914 werd de betonskeletbouw gangbaar, waarbij het betonskelet aan de buitenkant in het zicht werd gelaten.

Beide zaken hadden gevolgen voor het interieur. De gietijzeren staanders maakten een grotere overspanning mogelijk en de skeletbouw nam de dragende functie van de muur over. Hierdoor kon men het aantal hinderlijk in de weg staande kolommen verminderen en kon het raamoppervlakte worden vergroot. Een goed voorbeeld van een combinatie van sheddaken met een gietijzeren

5. Tuinstra 2006, 27.

constructie en een combinatie met een vroege toepassing van betonskeletbouw vormt de Performance Factory (voormalige Polaroidfabriek). Het gebouw maakte oorspronkelijk onderdeel uit van de fabriek Kremersmaten aan de Lage Bothof van de firma Nico ter Kuile & Zn. De constructie met sheddaken van weverij Lage Bothof werd in 1908 ontworpen door Beltman. De verschillende soorten gebouwen hadden hun eigen plaats op het fabrieksterrein. De gebouwen die licht behoeften, stonden in de lengterichting min of meer oost-west georiënteerd, of juist voor een gelijkmatige lichtinval meer noord-zuid opgesteld.

BATO complex

De BATO N.V. liet in 1916 de eerste fabriek bouwen naar ontwerp van de Enschedese architect R. van der Woerd. Het ging om een weverij. Min of meer centraal op het terrein werd een volume gebouwd dat voor het grootste deel bestond uit eenlaagse bebouwing met sheddaken. Blijkbaar werd er nog gewerkt met stoommachines, want een ketelhuis maakte onderdeel uit van het complex.⁶

De eerste verbouwing vonden in de jaren twintig plaats onder leiding van Van der Woerd.⁷ In 1927 werd het ketelhuis vergroot. In 1929 ontwierp Van der Woerd een uitbreiding van de hallen met sheddaken aan de noord- en zuidzijde van het bestaande volume.

Bureau Beltman

Vanaf 1936 worden de uitbreidingen ontworpen door architectenbureau Beltman. Bureau Beltman was verantwoordelijk voor het merendeel van de fabrieksarchitectuur in Twente. In 1871 vestigde Gerrit Beltman (1843-1915) zich in Twente, waar hij naast zijn timmermans- en aannemerswerk ook een handel dreef in bouwmaterialen. Het bureau heeft met drie opeenvolgende generaties vanaf 1870 voor verschillende Twentse fabrikanten kantoor- en fabrieksgebouwen ontworpen en bestaat nog steeds. Een groot deel van het werk dankte het bureau aan de fabrieks-

6. Breteler, 7.

7. Breteler, 4.

Bouwhistorie op een rij

1916
oprichting eerste weverij, architect Van der Woerd

1927
vergroting ketelhuis, Van der Woerd

1929
uitbreiding fabrieksgebouwen, Van der Woerd

1936
bouwen loodsen, Beltman

1938
verbouwing en uitbreiding met ververij (blinde muur langs Perikweg), Beltman, verbouwen loodsen en nieuwe shedbouw Floresstraat

1947
bouw transformatorgebouw langs Javastraat

1949-1950
verbouw bestaand en bouw nieuw kantoor, Beltman

1950
bouw schaflokaal, Beltman

1957
faillissement

1960
herbestemming Forum / Nederlandse Reisopera

2018
Verhuizing NTO

Globale fasering van de bouwvolumes uit verschillende perioden (onderlegger Google maps).

en kantoorgebouwen voor de firma Van Heek & Co in Enschede. In eerste instantie betroffen de opdrachten aan- en uitbouwen van bestaande fabrieken. Het eerste ontwerp voor een geheel nieuwe textiel fabriek was de weverij Nieuw Engeland voor Van Heek & Co. in 1885. Bij het ontwerpen van fabrieksgebouwen stond de functionaliteit en met name brandwerendheid voorop. Beltman ontwikkelde zich tot specialist in het bouwen van textiel fabrieken met brandbestendige betonconstructies. Zoals veel architectenbureau's volgde Beltman de landelijke architectuurstromingen, maar liet zich bij zijn stijlkeuze ook leiden door de ideeën van zijn opdrachtgevers. In 1954 werd Beltman gevraagd voor de constructie van de door Rietveld ontworpen weverij De Ploeg in Bergeijk, onder Eindhoven. Beltman ontwierp het opvallende betonnen schaaldak van het systeem Zeis-Dywidag, waardoor noorderlicht de werkruimtes kon binnenvallen.

De gebouwen van Beltman op het terrein van BATO waren traditioneler, maar ogenden toch redelijk eigentijds. In 1936 ontwierp Beltman twee eenvoudige opslaghallen op een rechthoekige plattegrond die, waarschijnlijk rond 1938, werden gerealiseerd in de zuidoost hoek van het complex. Het waren twee 'plaatijzeren loodjes' van 5,40 meter breed met een flauw hellend zadeldak, die los op het terrein stonden.

De fabriek is in 1938 door architect Beltman uitgebreid met een ververij. Het betrof het overhoekse bouwdeel met de hoge blinde wand langs de Perikweg en twee trapsgewijze bouwlagen met een glaspui aan de Javastraat. De hoge blinde muur onttrok drie volumes met nokken haaks op de straat en forse schoorstenen aan het zicht. De nokken waren voorzien van lichtkappen. Dit volume bepaalt de architectonische uitstraling van het complex aan de Perikweg en Javastraat. Het volume langs de Perikweg heeft een redelijk hoge architectonische waarde vanwege de markante hoekinvulling, de opvallend gevormde hoge, blinde gevel langs de Perikweg en de gestapelde volumes met veel glas aan de Javastraat. Tegen het oorspronkelijke is in 1938 aan de Floresstraat

nog een deel met sheddaken gebouwd. Binnen is nog goed te zien dat dit volume aansluit op ouder muurwerk, de oorspronkelijke buitenmuur (zie afb. p.14).

Het door bureau Beltman in 1949 ontworpen en een jaar later gerealiseerde kantoor heeft architectonische waarde vanwege het belang als onderdeel van het gegroeide ensemble en de typische wederopbouw-architectuur. De cultuurhistorische waarde van dit onderdeel is laag. De stedenbouwkundige waarde is hoog omdat de gevel het gezicht vormt van het voormalige BATO complex.

Tussen dit kantoor en de plaatijzeren loodsen werd in 1950 een eenlaags en platgedekt schaftlokaal gebouwd. Dit volume is gesloopt of later verbouwd tot de huidige kantine.

Latere aanpassingen

In 1958 bevonden zich in de fabriek diverse kantoren, magazijnen en een montagehal.⁸ Ook nadat het gebouw een nieuwe functie kreeg is het nog verschillende keren uitgebreid. Deze volumes zijn herkenbaar door het gebruik van de contemporaine bouwstijl, maar hebben verder geen bijzondere architectonische waarde. Het elektriciteitsbedrijf was toegankelijk via een lage aanbouw, die aansloot op de kantoorvleugel van Beltman uit 1950. Deze aanbouw is inmiddels gesloopt.

Ergens in deze periode zijn de sheddaken van het oorspronkelijke volume ombouwd met een platdak van golfplaat, gedekt met bitumen en een brede dakrand van damwandplaat. Hierdoor zijn de sheddaken alleen nog in het interieur te zien.

Het gebouw onderging ook verschillende interne aanpassingen, onder meer uitgevoerd door de Dienst Gemeentewerken. Ook deze hebben verder fysiek geen waardevolle bijdrage geleverd aan het complex.

Ensemblewaarde

Het voormalige BATO complex is een goed voorbeeld van een gegroeid ensemble van textiel fabrieks-

⁸. Beteler.

gebouwen. Met name het volume met sheddaken is kenmerkend door een textiel fabriek, zowel voor weverijen als ververijen.

Zeldzaamheid

Cultuurhistorisch is het complex in zeker mate zeldzaam, vanwege oorspronkelijke oprichting door een N.V. van rijke boeren en arbeiders. Stedenbouwkundig gezien is het complex zeldzaam als het vrijwel enige overgebleven complete textiel fabriek met een nog steeds min of meer afgesloten terrein. Ook zijn er nog maar zeer weinig sheddaken over in het eens zo uitgestrekte sheddaken landschap van Enschede.

Wat architectonische verschijningsvorm betreft heeft het complex geen uitzonderlijke zeldzaamheids waarde. Veel van deze gebouwen zijn gesloopt ten behoeve van nieuwbouw. Pas later keerde het tij en zijn enkele onderdelen herbestemd. Zeldzaam is dat de BATO deze sloopwoede heeft overleefd. Bouwhistorisch zijn de sheddaken in enige mate waardevol, mede vanwege de zeldzame voorbeelden die nu nog in Enschede te vinden zijn.

Gaafheid

Het complex is verschillende malen uitgebreid, verbouwd en aangepast aan de groeiende of gewijzigde bedrijfsvoering. Ook tijdens de nieuwe functie zijn volumes bijgebouwd en zijn er ook weer delen afgebroken. Toch kan het complex gezien worden als een relatief gaaf gegroeid ensemble.

Een groot deel van de sheddaken zijn aan de buitenzijde het zicht onttrokken door een platte dekking met golfplaat en witte damwand als een dakrand rondom. Een ander deel van de sheddak is aan de binnenzijde uit het zicht door een verlaagd systeem plafond. De originele constructie is echter nog aanwezig, zij het dat deze op verschillende plekken is aangepast om de extra overkapping te dragen. Het volume uit 1938 met de blinde muur aan de Perikweg heeft vanwege latere aanpassingen van de gevel aan de Javastraat ook enigszins aan gaafheid ingeboet.

Een deel van de sheddaken zijn aan de buitenzijde niet meer als zodanig herkenbaar door het later aangebrachte golfplaten dak. Hier een van de oudste shedconstructies in het complex.

De sheddakconstructie in het deel van 1938. Deze zijn heben nog hun oorspronkelijke vorm en lichtinval.

De hal met sheddaken uit 1928 is tegen de buitenmuur van het oorspronkelijke deel uit 1916 plaatst. Dit blijkt ook uit de bouwsporen in de muur, zoals dichtgezette gevelopeningen.

Hier is de open en ook de gesloten zijde van de sheddaken, even als de ijle constructie goed zichtbaar. In de bakstenen (oorspronkelijke buiten)wand is nog een ontlastingsboog herkenbaar.

In sommige (oudere) delen van de sheddakhallen is de constructie verzaard om het golfplaten dak te kunnen dragen.

Veel wanden zijn van later datum en hebben verder geen waarde.

De constructie in de voormalige ververij met zicht op de blinde wand langs de Perikweg en de glaspui aan de Javastraat.

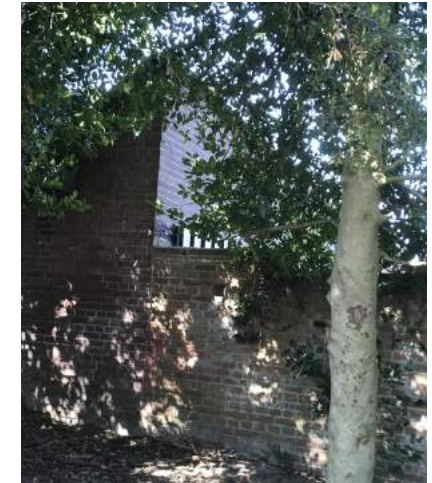
Sommige delen van het complex hebben geen waarde wat betreft cultuurhistorie, stedenbouw of architectuurhistorie, zoals hier.

Dat geldt ook voor de later deels verbouwde en deels uitgebreide huidige kantine.

Ontwikkeling morfologie van het BATO complex

Ommuring van het BATO terrein (bestaande uit gevels en vrijstaande muren opgetrokken in gele en roodkleurige baksteen)

Stedenbouwkundige verkenning

Deze stedenbouwkundige verkenning geeft een beeld van de ruimtelijke kenmerken van het gebouw en terrein, de morfologie en waardevolle ruimtelijke principes.

Morfologie

Het BATO complex is van oorsprong aan ten zuiden van het historische centrum van Enschede gesitueerd en ten westen van een Es en ten noorden van Varvik. De hoofdmassa van het complex is noord-zuid georiënteerd, wat gebruikelijk was voor textiel fabrieken en ververijen. Aan de randen van het complex zijn restruimtes aanwezig en is opgaand groen. Het oorspronkelijke gebouw uit omstreeks 1916 is op enige afstand van de weg gebouwd. Latere woonbebouwing is hier omheen gegroeid, waardoor het complex als een 'massieve kern' is ingekapseld in zijn omgeving. Tot omstreeks 1950 is het complex richting de grenzen van het oorspronkelijke perceel uitgebouwd. Rond die tijd zijn direct ten zuiden van het complex woningen gebouwd. Hierdoor is de oorspronkelijke beeld veranderd en zijn er restruimtes ontstaan. Voor het complex als geheel geldt dat het op de schaal van de stad een bijzonder gebied is, dat als zodanig een waarde heeft. Het complex is door de tijd van vorm veranderd, wat de huidige morfologie heeft bepaald.

Ruimtelijke principes

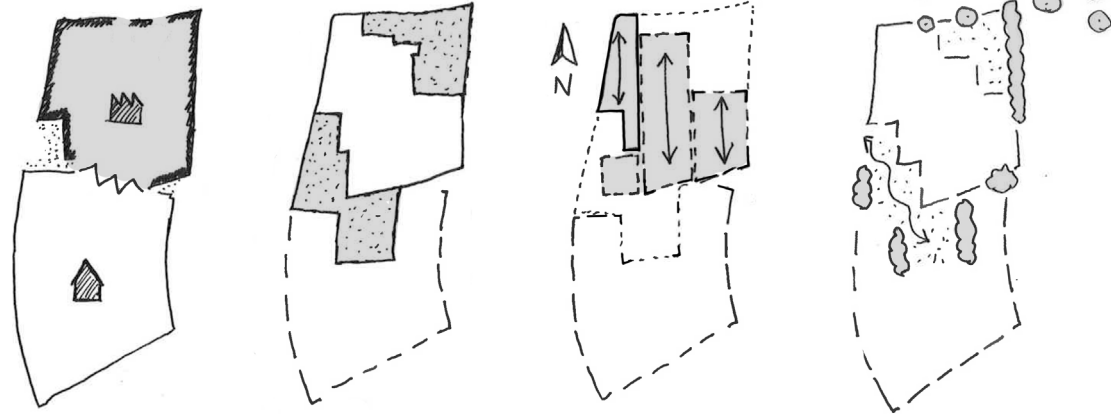
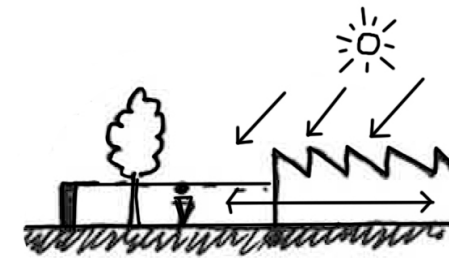
Het complex heeft zich ontwikkeld van een zelfstandig element op een ruime kavel met een heldere oriëntatie tot een (semi-)gesloten bouwblok met heldere randen aan de noord-west en zuid-oost zijde. Het terrein wordt aan de west en noordzijde ontsloten. Aan de zuid-west zijde ligt de belangrijke representatieve entree van het complex. De ruimte aan de noord-oost zijde van het complex heeft een heldere omkadering en heeft een groen karakter. De ommuring en het groen speelt een belangrijke rol voor het geheel.

Het terrein en de bebouwing hebben een eigen identiteit die afwijkt van het woonmilieu in de direct omgeving. In hoofdlijnen kenmerkt de locatie zich door de grove korrel van de bebouwing. De bebouwing heeft een heldere, rechtlijnige structuur en is grotendeels oost-west georiënteerd, met uitzondering van het gebouw aan de Perikweg.

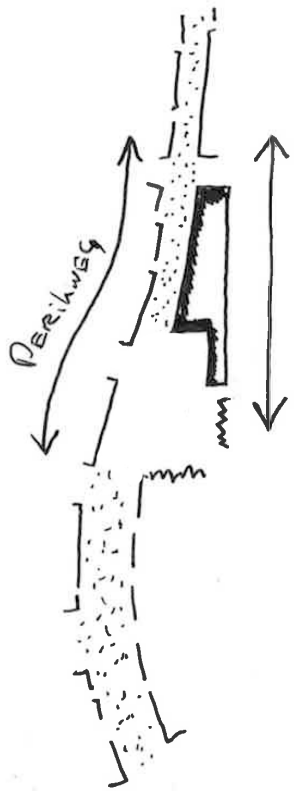
Het complex is ommuurd met hier en daar open ruimtes met functionele inrichting voor logistiek en parkeren. De ruimte tussen de bebouwing en de ommuring is een belangrijk element van het BATO terrein. Het bemiddelt tussen het industriële karakter van het terrein en het woonmilieu van de omgeving. De open ruimtes hebben deels een informeel en groen karakter. Deze onbebouwde ruimtes spelen een belangrijke rol in het aflezen van het principe van een geconcentreerd ensemble van gebouwen op een afgesloten terrein.

Industriële bebouwing op ommuurd terrein

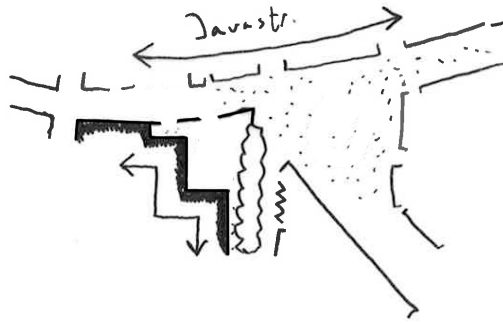
In essentie is BATO een fabrieksterrein met kwaliteiten van bebouwd en onbebouwd terrein dat in zijn geheel een bijzondere sfeer en uitstraling heeft binnen de ommuring, maar ook ten opzichte van zijn omgeving. De manier waarop het complex zich manifesteert naar zijn omgeving zegt iets over de functie en gebruik van het complex. Het geheel heeft een hoge cultuurhistorische belevingswaarde.

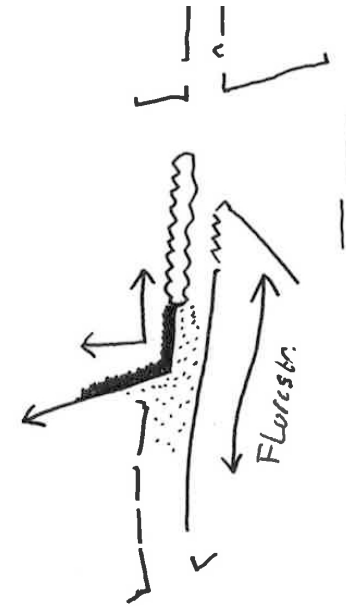
Waardevolle stedenbouwkundige principes (vlnr: afwijkende bebouwing, open ruimtes, oriëntatie en groen).

BATO langs De Perikweg

BATO langs De Javastraat

BATO langs De Floresstraat

De Perikweg

Aan de Noordwestzijde presenteert het complex zich op een markante wijze direct aan de straat. Doordat de Perikweg met een flauwe bocht afbuigt ontstaat er een dynamisch straatbeeld. Dit wordt versterkt door de contrasterende werking van de hoge gevel. Aan de perikweg is een door de bebouwing helder gedefinieerde pleinruimte gelegen, welke in de huidige situatie naar het zuid-oosten vertroebelt. De hoogteverschillen in het metselwerk van de gevels en ommuring geven het complex een speelse en dynamische uitstraling. De pleinruimte is voorzien van groen waardoor het op een subtiele wijze aansluiting zoekt met de omgeving.

De Javastraat

De Noordoostzijde van het terrein is vrij van bebouwing. Deze open ruimte wordt omzoomd door een muur opgetrokken in baksteen welke naadloos overgaan in de gevel van het markante hoekgebouw aan de Perikweg. Deze muur wordt onderbroken door twee openingen aan de Javastraat. Aan de kant van de Javastraat oogt het complex functioneel en heeft het geen bijzondere belevingswaarde.

De Floresstraat

Aan de Floresstraat komen de kenmerkende sheddaken tevoorschijn vanuit het groen. De functie van het complex, en daarmee ook de betekenis hier goed afleesbaar. De situatie langs de lange muur aan de Floresstraat kan ondanks de aanwezigheid van groen wel als sociaal onveilig worden ervaren (dit geldt ook voor de restruimte die is ontstaan aan de zuidzijde van het complex waar de ruimte wegvloeit in achterkanten).

Het volume met sheddaken langs de Floresstraat, gezien richting de Javastraat. Links de oorspronkelijke buitenwand van het eerste volume van de fabriek.

Conclusies & aanbevelingen

Conclusie waardering

Veel textielfabrieken in Twente zijn (grotendeels) gesloopt zijn, zo ook in Enschede. Juist ook deze sloopwoede, het willen uitpoetsen van een pijnlijk arbeidsverleden, is kenmerkend voor de ontwikkelingen in de textielsteden vanaf de jaren '60 van de twintigste eeuw. Hoewel lange tijd verguisd, neemt het textielverleden een belangrijke plaats in, in de stadsgeschiedenis. De BATO heeft deze sloopwoede overleefd.

Het complex als geheel vertegenwoordigt een hoge cultuurhistorische waarde vanwege zijn ontstaans- en ontwikkelingsgeschiedenis. Daarnaast heeft het complex een hoge stedenbouwkundige waarde vanwege de opvallende ligging in de later ontstane woonwijk, en vanwege de kenmerkende geslotenheid van het terrein met een duidelijk andere functie.

Op onderdelen is het complex stedenbouwkundig en/of cultuurhistorisch waardevol. De sheddaken aan de Floresstraat hebben vanwege de volumewerking en afleesbaarheid van de functie een hoge cultuurhistorische en stedenbouwkundige waarde. Bouwhistorisch gezien zijn deze en de andere sheddakconstructies van het complex waardevol, ook vanwege de zeldzame voorbeelden die nu nog in Enschede te vinden zijn.

Het volume uit 1938 op de hoek van de Perikweg en de Javastraat heeft stedenbouwkundige waarde en een hoge cultuurhistorische belevingswaarde, vanwege de aan zijn voormalige functie gekoppelde afwijkende massa en hoogte. De geslotenheid van de lange, gekromde gevel aan de Perikweg werd bepaald door het aan het oog onttrekken van de oorspronkelijke ververij.

Onze conclusie is dat de waarden van het gehele complex niet voldoende zijn om in aanmerking te komen als gemeentelijk monument. Het Oversticht

onderschrijft de conclusie uit het cultuurhistorische onderzoek van de ontwikkelaar dat de fabrieksgebouwen een introvert karakter hebben, maar is van mening dat dit niet alleen aanleiding biedt om het binnendeel van de nieuwbouw anders vorm te geven, maar ook de woningen aan de rand van het complex. Het contrast tussen de introverte, ommuurde gebouwen van het fabrieksterrein en de omringende bouwing aan de (radiaal)straten is juist kenmerkend voor het voormalige BATO terrein.

Een hoge waarde kennen wij toe aan

- de betekenis van het complex voor de ontwikkeling van de textielindustrie in Enschede, met name de bijzondere stichting door boeren en arbeiders;
- het compacte volume van bedrijfsmatige gebouwen op een ommuurd terrein;
- het volume aan de Perikweg hoek Javastraat met de gesloten en gebogen rooilijn langs de Perikweg;
- het sheddakenlandschap langs de Floresstraat;
- enkele interieurelementen, voornamelijk de sheddakconstructie.

Aanbevelingen

Gezien de cultuurhistorische waarde, de bijzondere ligging en specifieke ruimtelijke kenmerken van het voormalige BATO complex is het zeker de moeite waard om een deel van de meest waardevolle bouwdelen te behouden of in de nieuwe plannen te verweven. De volgende aanbevelingen bieden mogelijk inspiratie om bestaande elementen die een cultuurhistorische, stedenbouwkundige en/of architectuurhistorische waarde hebben mee te nemen in de toekomstige ontwikkelingen om een zekere continuïteit van BATO in cultuurhistorische zin te behouden.

1- Het voornaamste kenmerk van het complex is de compacte bebouwing op een ommuurd terrein. Dit kenmerk zou afleesbaar kunnen blijven bij een nieuwe ontwikkeling door de bebouwing (met uitzondering van de Perikweg) terug te laten liggen ten opzichte van de erfgrans. De bestaande pleinruimte aan de

Perikweg biedt de mogelijkheid om een verblijfsruimte te realiseren en/of het terrein op een representatieve manier te ontsluiten. Door de nieuwe bebouwing aan de rand van het terrein in massa, vorm, stijl en materiaalgebruik te laten afwijken van de bebouwing in de omgeving, zodat afleesbaar blijft dat het hier oorspronkelijk een ander terrein betrof.

2 - Een ander belangrijk aspect van het complex is de oriëntatie van de bebouwing en hoe deze zich naar de omgeving manifesteert in massa, vorm, stijl en materiaalgebruik. Vooral de hallen met sheddaken kenden oorspronkelijk een rechtlijnige structuur met een heldere noord-zuid, oost-west oriëntatie met ruimte tussen bebouwing en de ommuring of erfgrans.

3 - Aan de Floresstraat manifesteert de bebouwing zich op een bijzondere wijze met sheddaken achter een groene omzooming. Het is voor de herkenbaarheid en afleesbaarheid van de voormalige functie van het terrein van belang dat de vorm en/of een deel van de constructie van de sheddaken terugkomen / -komt in de nieuwbouw en dat deze vanaf de Floresstraat waarneembaar zijn.

4- Aan de Perikweg is de uitdaging om het markante gevelbeeld (deels) te behouden of te incorporeren in het ontwerp van de nieuwbouw. Aan de Javastraat is de ommuring van het terrein beeldbepalend. Het in stand houden van (een deel van) de muur draagt bij aan de afleesbaarheid van het complex. Het aan deze zijde individueel oriënteren en ontsluiten van woningen is voor het behoud van dit kenmerkende beeld niet wenselijk. Het terrein kan via deze zijde op een functionele en vanzelfsprekende manier worden ontsloten door gebruik te maken van de bestaande toegangen en openingen in de ommuring.

Genoemde handvatten kunnen de ruimtelijke kwaliteit en cultuurhistorische (belevings)waarde te borgen.

Bibliografie

Afkortingen

HCO Historisch Centrum Overijssel

SAE Stadsarchief Enschede

Bronnen

SAE - afd. Bouwvergunningen

HCO - 1214 Collectie Bewegend Beeld
inv. 11675 - De lijdensweg van Forum

Een reportage uit het televisieprogramma 'Van Gewest tot Gewest', uitgezonden op 27 mei 1992, rond de zeer slechte huisvesting van het regionaal operagezelschap Opera Forum uit Enschede, met in beeld o.a. het pruikenatelier, de balletoefenruimte en andere locaties in de stad, het mogelijk vervangend onderkomen in de Bato-fabriekshal en de trailers waar de decors in opgeslagen zijn.

Breteler, Ben, *Bouwhistorisch onderzoek BATO fabriek Enschede perikweg 96 te Enschede*, z.j.

Het Oversticht, *Polaroid Enschede, een cultuurhistorische waardestelling*, 2012

Literatuur

Coenen, Rolf, *Der Gerissene Faden. Zur Geschichte der Baumwollspinnerei Germania-Epe und der Textilindustrie, Gronau (Möllers)*, 2005

Natris, W. de, 'De zaagtanden en blokkendozen van En-schede. Over een generatie textiel fabrieken tussen 1884 en 1914'; in: 't Inschrien 15 (1983) 2, 17-22 en 15 (1983) 3, 33-37

Stenvert, Ronald, *Ontwerpen voor wonen en werken, 125 jaar bureau Beltman, Utrecht 1996*

Tuinstra, M., *Functioneel en manifest, de architectuur van de textiel fabrieken in Twente 1850-1925*, 2 006 (doctoraal-scriptie Universiteit Utrecht)

Willink, Bastiaan, *De Textielbaronnen. Twents-Gelders familisme en de eerste grootindustrie van Nederland 1800-1980*, Zutphen 2010

Websites

Bonas www.bonas.nl

Joost de Vree www.joostdevree.nl

HisGis www.hisgis.nl

Toen en nu www.toenennu.nl

Van Heek www.vanheek.org

Algemene gegevens

Opdrachtgever

Gemeente Enschede

Contactpersoon: 6y675Pepita de Rosario

Onderzoeksobject

BATO

Perikweg 96

Gemeente Enschede

Opdrachtnemer

Het Oversticht

Aan de Stadsmuur 79-83

Postbus 531

8000 AM Zwolle

T 038-4213257

www.oversticht.nl

Colofon

BATO Enschede, Quicksan waardestelling en transformatieruimte

Veldonderzoek: Mascha van Damme
Ruben Rodenburg

Samenstelling: Mascha van Damme
Ruben Rodenburg

Datum: 4 september 2018